

5. „Белый царь всеа Руси“

Тытулатура маскоўскіх манархаў і назва *Белая Русь*

Скасаванне незалежнасці Ноўгарада, а неўзабаве і астатніх рускіх княстваў ад Масквы было асноўнай, але не адзінай прычынай замацавання назвы *Белая Русь* за Маскоўскай дзяржавай (у еўрапейскай традыцыі). Гэтаму паспрыяла таксама выкарыстанне панегірыстамі маскоўскага вялікакняскага дому эпітэта «белы» ў значэнні «вялікі», «высакародны».

Здаецца, амаль усе згодныя, што гэты эпітэт з’явіўся як наследаванне ханам Залатой Арды і тлумачыцца з цюркскіх моў, у якіх слова «белы» мае і такія значэнні²³⁶. Яшчэ Тацішчаў у адной са сваіх шматлікіх спроб растлумачыць паходжанне назвы *Белая Русь* сцвярджаў, нібыта пры Юрыі Даўгарукім у 1152 г. «по обычаю тутошних народов, яко изясчное владение, Белое имяновано, как татаре и доднесь русских государей акпадышага, то есть белый император, имянуют»²³⁷. У свой час І. Грэкаў звярнуў увагу на тое, што пасля распаду ў 1370–х г. улуса Джучы яго заходняя частка, якая прымыкала да Русі і займала Паўночнае Прычарнамор’е, Паўночны Каўказ і Паволжа, называлася «Белай Ардой» — напрыклад, у ярлыках, якія Тахтамыш выдаваў Ягайлу; усходняя яго частка, над Аралам і Каспіем, лічылася «Сіняй»²³⁸. Дзяржава Узун-Хасана, туркменскага ўладара Заходняга Ірана, паслом да якога, дарэчы, быў Амброджа Кантарыні (які назваў Івана III «сеньёрам Вялікай Белай Русі»), мела афіцыйную назву Ак-Каюнлу («Белае Ягня»). Паводле Карамзіна, «по Восточному обыкновению белое означало у славян или великое, или древнее»²³⁹.

Аднак ці можа ўсё гэта служыць аргументам на карысць меркавання, што і назва *Белая Русь* у XV ст. ужывалася ў афіцыйных маскоўскіх колах? Якое дачыненне мае выраз *белы рускі цар* да чыста заходнеёрапейскага паняцця *Russia*

Alba? Тацішчаў быў не адзіным, хто не бачыў паміж імі розніцы. Памыляўся, напрыклад, Я. Станкевіч, лічачы, быццам падобнай да тытулаты маскоўскіх уладароў была і рэлігійная саманазва жыхароў іх дзяржавы. Выразы «белорусская вера», «белорусская церковь», на якія ён спасылаўся²⁴⁰, да XVII ст. нідзе не зафіксаваныя. Але і ў дакументах XVII ст. яны датычыліся праваслаўнай царквы не Маскоўскай дзяржавы, а Рэчы Паспалітай.

Мы ўжо адзначалі, што «Аповесць пра Фларэнтыйскі сабор» Сімяона Суздальскага не ўтрымлівае назвы *Белая Русь*. Але ў ёй сустракаецца выраз «истинно православный великий князь Василий Васильевич, белый царь всеа Руси»²⁴¹. Гэты выраз вельмі хутка стаў вядомы на Захадзе. Ужо ў 1463 г. міланскі герцаг Франчэска Сфорца ў лісце да свайго суайчынніка мынцара Джакома, які кіраваў працай маскоўскага манетнага двара, назваў Івана III «Белым Імператарам»²⁴². Галоўны герой напісанага неўзабаве пасля нараджэння будучага цара Івана Жаклівага (1530) «Похвальнаго слова великому князю Василию III», як вынікае з самой назвы — «князь великы Василей Иванович — русский белый царь, самодержець всеа Руси»²⁴³, а ягоныя продкі — «наши благочестивые белые руськие цари» (у адным са спісаў «Пахвальнага слова» сказана проста «белые цари») ²⁴⁴. Наўрад ці прыведзеныя тытулаванні можна патлумачыць як «беларускія цары» ці «цары Белай Русі». Але, верагодна, так і зрабіў той жа М. Стрыйкоўскі, калі характарызаваў Івана Каліту (XIV ст.) як «беларускага князя», а вялікіх князёў маскоўскіх — як «уладароў Бела-Рускай манархіі», аб чым гутарка пойдзе ніжэй. Гэтую думку Стрыйкоўскага развіў Аляксандр Гваньіні: «Некаторыя, а асабліва падданыя, называюць Князя Маскоўскага Белым Царом, г.зн. каралём ці імператарам Белай Русі. Русь жа, якая пад князем Маскоўскім, Белай Руссю называюць. А тую, якой валодае Кароль Польскі (хаця ён трымае і частку Белай Русі), называюць Чорнай»²⁴⁵.

Германскі імператар Максімілян I пры заключэнні хаў-
русу з Іванам III 23 чэрвеня 1491 г. назваў яго *Weisskunig*,
г.зн. «белым каралём» Русі²⁴⁶. Але гэты ганаровы тытул
ужываўся ў тагачаснай Германіі ў першую чаргу ў дачы-
ненні да самога Максіміліяна, такі загаловак (*Der Weiss
Kunig*) носіць санкцыянаваная ім самім ілюстраваная гісто-
рыя яго панавання. Пры апісанні ў ёй чарговага саюза Імпе-

«Саюз белага караля з белымі рускімі». Гравюра Ганса Буркмайра (1515). У 1491 г. Буркмайр гравіраваў канцэптуальна важную для фіксацыі назвы *Белая Русь* у еўрапейскай навуковай традыцыі Айхштэцкую карту.

рыі з Маскоўскай дзяржавай (1515 г.), ужо пры Васілі III, менавіта Максіміліян фігуруе як *Weisskunig*. Прычым гэтае апісанне суправаджае гравюра Ганса Буркмайра²⁴⁷ «Саюз белага караля з белымі рускімі»²⁴⁸. Пэўны кур'ёз можна згледзець у тым факце, што саюзы Максіміліяна з «белымі рускімі» былі накіраваныя якраз супраць Польшчы і ВКЛ, г.зн. супраць сучаснай Беларусі.

У 1555 г. маскоўскі мітрапаліт Макарый у лісце да канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла Чорнага і віленскага біскупа Паўла Гальшанскага, даводзячы законнасць царскага тытула Івана Жахлівага, пісаў: «А окольные все государи не токмо хрестьянские, но и бусурманские, имени его не убавливают, но и свыше прибавливают, называючи его Белым Руским Царем. А Максимилиан цесарь ещё отцу его, блаженные памяти великому государю Василью, в докончальных своих грамотах то титуло царского именованья записал...»²⁴⁹. Калі меркаваць па працытаваным выказванні, тытул «белы рускі цар» усведамляўся афіцыйнымі коламі Маскоўскай дзяржавы запазычаным менавіта з Захаду, а не з Усходу. Так ці інакш, але да канца XVI ст. ва ўсіх выпадках, калі эпітэт «белы» сустракаецца ў рускіх крыніцах (за выняткам «Слова на латыню»), ён тычыцца асобы маскоўскага манарха, а не Масквы як дзяржавы ці ўвогуле якой-небудзь тэрыторыі. Калі па меры назапашвання ведаў аб Масковіі гэты эпітэт стаў вядомы на Захадзе, яго адразу ж звязалі там з *Белай Руссю*, што паспрыяла замацаванню разглядаемай назвы за Маскоўскай дзяржавай.

Гэта добра бачна на прыкладзе «Нататак пра Масковію» аўстрыйскага дыпламата Сігізмунда Герберштайна. У першым, лацінскім, выданні сваёй кнігі (*Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Вена, 1549) ён толькі адзначыў, што «некаторыя называюць гаспадара маскоўскага Белым царом» (*Albus rex*)²⁵⁰. А ў першым нямецкім выданні (*Moscovia*, Вена, 1557) пасля гэтых слоў зрабіў працяг: «...гаворачы таксама пра белых рускіх (*weisse Reyssen*) і

робячы такім чынам розніцу паміж рознымі рускімі»²⁵¹. Такое разуменне паняцця «белыя рускія» ці «белыя русіны» было ў сярэдзіне XVI ст. досыць распаўсюджаным. У сфабрыкаваным лісце ад Жыгімонта Аўгуста да Івана Жахлівага (1562), які распаўсюджаўся як рукапісная газета («лятучы лісток») у нямецкамоўных краінах, маскоўскі тыран быў названы «кайзерам белых і чырвоных рускіх» (*keysser der Weysen und Roten Reussen*)²⁵². Імаверна, у тым жа значэнні ўжытыя назвы «Белая» і «Чырвоная Русь» на карце Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы Дж. Гастальды (Венецыя, 1562)²⁵³.

Цікаўнаму Герберштайну, нягледзячы на настойлівае апытанне яго рускіх знаёмых, не ўдалося высветліць паходжанне формулы «белы рускі цар»²⁵⁴. Строга кажучы, і да нашага часу крыніцы і абставіны яго пранікнення ў Маскоўскую дзяржаву да канца не высветленыя, і яго цюркскае паходжанне нельга лічыць безумоўна даказаным. Як бачым, у сярэдзіне XVI ст. маскоўскія дыпламаты, ужываючы гэтую формулу, спасылаліся не столькі на «бусурманаў», колькі на германскага імператара. Праўда, у XVII ст. сфера яе ўжытку сапраўды ўжо абмяжоўвалася азіяцкімі суседзямі Расіі. Паводле сведчання Г. Каташыхіна, «калмыкі и князи пишут... «белому царю Алексею Михайловичу всеа Руси здравствовать»²⁵⁵. «Рускім белым царом» увесь

Партрэт Сігізмунда Герберштайна з яго біяграфіі (1560).

час называецца Аляксей Міхайлавіч і ў кітайскай рэляцыі пра пасольства Мікалая Мілеску Спафарыя 1676 г.²⁵⁶.

Але ў сярэднявеччы, як заўважыла Г. Харашкевіч, эпітэт «белы» ў значэнні «высакародны» ці «пануючы» ўжываўся і ў іншых краінах Еўропы. Вядомыя «белы» венгерскі кароль Эндрэ I (*rex Albus Andreas et Catholicus*) і польскія князі Лешак II Белы (*Lesko Albus*) і Уладзіслаў Белы²⁵⁷. Англічанін Джэйлс Флетчар у творы «Пра Расійскую дзяржаву» (Лондан, 1591) пісаў: «Царскі дом у Расіі носіць прозвішча Белага (*Bela*). Назва яго паходзіць, як мяркуюць, ад Венгерскіх каралёў...», — маючы на ўвазе імя чатырох венгерскіх каралёў з дынастыі Арпадаў — Бела²⁵⁸. І хаця этымалогію гэту інакш, як фантастычнай, назваць нельга, трэба пагадзіцца з Флетчарам у тым, што эпітэт «белы» ўжываўся ў адносінах да вялікакняжацкага, а потым царскага маскоўскага дому, але не да ўсёй дзяржавы — у кожным разе, яе жыхарамі і суседзямі з усходу.

Тым не менш, памылку, дапушчаную ў свой час Герберштайнам, Стрыйкоўскім і Гваньіні, у XVIII—XX ст. паўтаралі амаль усе, хто спрабаваў высветліць этымалогію назвы *Белая Русь*. Слушна адзначаючы існаванне эпітэта «белы», яны адносілі яго да ўсёй Маскоўскае дзяржавы. Разам з некрытычным падыходам да паведамленняў Тацішчава пра «белую» Уладзіміра-Суздальскую Русь гэта стала галоўнай прычынай таго, што вытокі *Белай Русі* дагэтуль шукаюць на саміх усходнеславянскіх землях. На самай справе, як мы паказалі, ужыванне тэрміна *Белая Русь* у значэнні «Маскоўская дзяржава» было з'явай другаснай і пачалося толькі ў канцы XV ст. Але і ў той час такое разуменне нашага тэрміна не было агульнапрынятым. Каб разгледзець яго эвалюцыю ў кантэксце развіцця еўрапейскай геаграфічнай думкі, звернемся да даных картаграфіі.